

К. О. САВЧУК

*Костянтин Олександрович Савчук, кандидат
юридичних наук, старший науковий співробітник
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького
НАН України, доцент Київського університету
права НАН України*

ВНЕСОК МИХАЙЛА РОДІОНОВИЧА КАНТАКУЗІНА-СПЕРАНСЬКОГО В РОЗВИТОК НАУКИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Новоросійський (Одеський) університет був одним з головних центрів дослідження і викладання міжнародного права в дореволюційній Росії. Його засновано у 1865 р. на базі існуючого ще з 1817 р. Рішельєвського ліцею. У різний час у ліцеї та університеті працювали такі відомі юристи-міжнародники, як Олександр Володимирович Лохвицький (1830–1884), Ігнатій Олександрович Івановський (1858 – 20-ті роки ХХ ст.), Петро Євгенович Казанський (1866–1947). Різномісна наукова діяльність цих видатних вчених знайшла відповідну оцінку в багатьох публікаціях сучасних українських юристів-міжнародників, у тому числі й автора цих рядків¹. У той же час варто зазначити, що протягом декількох років з Новоросійським університетом була пов'язана наукова діяльність ще одного представника дореволюційної доктрини міжнародного права – Михайла Родіоновича Кантакузіна-Сперанського (1848–1894), міжнародно-правові ідеї якого поки що не привертали увагу сучасних українських юристів-міжнародників². Одним з небагатьох джерел, де містяться деякі відомості про його науково-викладацьку діяльність є видана ще у 1890 р. праця українсько-історика О. І. Маркевича, присвячена двадцятип'ятиріччю Новоросійського університету³. Про М. Р. Кантакузіна-Сперанського згадує В. Е. Грабар у своїй фундаментальній праці «Матеріали до історії літератури міжнародного права в Росії (1647–1917)», однак цей шановний автор припустився неточності, зазначаючи, що після захисту магістерської дисертації М. Р. Кантакузін-Сперанський був затверджений приват-доцентом міжнародного права Київського університету⁴, в той час як насправді він був затверджений приват-доцентом Новоросійського університету, про що був виданий відповідний наказ, на який посилається О. І. Маркевич у вищезгаданій праці. Ця неточність була повторена і автором цієї статті у ряді публікацій⁵. Метою даної публікації є аналіз наукового доробку М. Р. Кантакузіна-Сперанського в галузі міжнародного права, головним чином у сфері законів та звичаїв війни, фахівцем з яких він був.

Князь Михайло Родіонович Кантакузін народився у 1848 р. у дворянській родині. За батьківською лінією він був нащадком візантійського імператора Іоанна VI Кантакузіна, а за лінією матері правнуком відомого російського державного діяча графа М. М. Сперанського. У 1872 р. імператорським указом йому було надано право додати до свого прізвища слова «граф Сперанський», з тим, щоб увічнити заслуги його прадіда, який не залишив потомства чоловічої статі. Вищу освіту він отримав на юридичному факультеті Новоросійського (Одеського) університету, який закінчив у 1871 р. і з 1 жовтня цього ж року був залишений при університеті стипендіатом для підготовки до зайняття кафедри міжнародного права. Оскільки він перебував на державній службі у Міністерстві народної освіти Росії, то вважався відрядженим Міністерством для занять при Університеті. Після успішного складання магістерського іспиту, він у 1873–1874 рр. відповідно до тогочасної традиції був відряджений з науковою метою за кордон. Після повернення у кінці 1874 р. М. Р. Кантакузін-Сперанський почав працювати над магістерською дисертацією, присвяченою одній з найважливіших на той момент проблем законів та звичаїв війни – воєнній контрабанді. Результатом його наукових досліджень стала захищена в Київському університеті у січні 1876 р. магістерська дисертація на тему «Досвід визначення поняття воєнної контрабанди»⁶. Після читання двох пробних лекцій 18 березня 1876 р. він був затверджений приват-доцентом Новоросійського університету з покладанням на нього читання лекцій з міжнародного права. В університеті М. Р. Кантакузін-Сперанський пропрацював однак недовго і в кінці навчального року звільнився з університету, обравши кар'єру державного службовця. Таким чином, науково-викладацька діяльність залишилася лише невеликим епізодом в житті цієї безперечно обдарованої людини. У подальшому М. Р. Кантакузін-Сперанський працював чиновником з особливих доручень у Міністерстві народної освіти Росії та Міністерстві державних маєтностей, а у 1882–1894 рр. обіймав поса-

ду директора Департаменту іноземних сповідань Міністерства внутрішніх справ Росії. Помер Михайло Родіонович 25 березня 1894 р. в місті Аркашон у Франції.

Наукові дослідження М. Р. Кантакузіна-Сперанського стосуються питань права війни та кодифікації міжнародного права. Аналізуючи роль міжнародного права в забезпеченні мирних відносин між державами, він зазначає, що повністю викоринити війну міжнародне право поки що не може, але «воно може і повинно прагнути до її зменшення шляхом знищення тих, часто неважливих, причин, які призводять держави до таких страшних наслідків»⁷. У своїй магістерській дисертації «Досвід визначення поняття воєнної контрабанди» він виступає прихильником кодифікації міжнародного права загалом і права війни зокрема, вважаючи, що одним з найскладніших питань міжнародного права, що потребує кодифікації, є права та обов'язки нейтральних держав під час війни. Він також висловлюється за створення міжнародного суду, вбачаючи перший крок у цьому напрямку у розвитку інститутів посередництва та арбітражу, проте не розмежовуючи їх чітко. На думку М. Р. Кантакузіна-Сперанського, питання про воєнну контрабанду загалом, а особливо про те, які предмети входять до її складу, є одним з питань, що остаточно не розв'язано ні теорією, ні практикою міжнародного права. Він досить слушно зазначає, що це питання не знайшло відображення ані в Паризькій декларації про принципи морського міжнародного права від 16 квітня 1856 р., ані в Вашингтонському договорі від 8 травня 1871 р., і, «не раз питання про те, що слід відносити до воєнної контрабанди, порушувало спори та служило приводом для значних утисків та зловживань з боку воюючих держав»⁸.

Аналізуючи історію розвитку поняття «воєнна контрабанда», М. Р. Кантакузін-Сперанський зазначав, що оскільки воно прямо випливає з поняття про нейтралітет, то воно є нерозривно з ним пов'язаним. На його думку, хоча в Давньому світі і Середньовіччі існував *de facto* нейтралітет, казати про нейтралітет у юридичному розумінні можна лише починаючи з кінця Середніх віків. Приблизно в той самий час і починає формуватися поняття воєнної контрабанди. Спочатку потужні держави намагалися заборонити нейтральним державам будь-яку торгівлю зі своїми супротивниками взагалі, однак поступово замість системи повної заборони торгівлі з воюючим державами починає формуватися заборона не всієї торгівлі, а лише торгівлі певними предметами, які «занадто явно сприяють веденню війни та підвезення яких, підсилюючи одну з воюючих сторін на шкоду іншої, втрачало характер звичайного торговельного підприємства і перетворювалося на безпосередню допомогу одного союзника на користь іншого»⁹. Починаючи з XVII ст., продовжує М. Р. Кантакузін-Сперанський, у договірній практиці держав починає зустрічатися закріплення переліку того, що має вважатися воєнною контрабандою, хоча загально визначення цього поняття не існувало і на момент написання праці, яка аналізується. У якості першого з таких договорів М. Р. Кантакузін-Сперанський називає договір, укладений між Іспанією та Англією у 1604 р., стаття IV якого відносила до воєнної контрабанди солдат, продовольство, гроші, зброю, військові знаряддя та все інше, що може надавати допомогу у веденні війни¹⁰. Як цілком слушно підкреслював професор В. А. Незабитовський у своїй рецензії на працю М. Р. Кантакузіна-Сперанського, «автор робить історичний огляд міжнародних трактатів та внутрішнього законодавства найважливіших держав, а саме: Голландії, Франції, Англії, Північно-Американських Штатів, Пруссії, Іспанії, Італії, Австрії та Росії»¹¹. Розглянувши велику кількість таких договорів та актів внутрішнього права держав, М. Р. Кантакузін-Сперанський дійшов висновку, що «з міжнародної практики немає можливості зробити будь-який позитивний висновок про те, які предмети повинні відноситися до воєнної контрабанди». На його думку, «кожна держава діє відповідно до своїх власних міркувань, що залежать від різноманітних тимчасових обставин; виключно політичні завдання, переваги торгівлі, союз або ворожнеча з іншою могутньою державою регулюють погляди урядів на цей предмет»¹².

Переходячи від практики до розгляду доктрини міжнародного права, М. Р. Кантакузін-Сперанський також констатує відсутність єдності поглядів вчених на те, що потрібно вважати воєнною контрабандою. Проаналізувавши погляди на це питання різних представників доктрини, починаючи від Альберіко Джентілі і Гуго Гроція, і закінчуючи своїми сучасниками, він дійшов висновку щодо наявності двох зовсім протилежних напрямків у науці з цього питання. Перший є характерним для англо-американських вчених, хоча засновником цього напряму М. Р. Кантакузін-Сперанський називає Гуго Гроція, а другий є характерним для континентальних вчених і засновником цього напряму є голландський юрист Корнеліус ван Бейнкерсгук¹³. Англо-американська теорія широко розуміє воєнну контрабанду, зараховуючи до неї будь-які предмети, які збільшують засоби ведення війни і таким чином підсилюють одну з воюючих сторін. Зрозуміло, що таке широке тлумачення поняття «воєнна контрабанда» значною мірою порушує інтереси нейтральних держав. Континентальна теорія в якості воєнної контрабанди розглядає лише ті предмети, які безпосередньо призначені для воєнних цілей, хоча, як зауважує вчений, і серед представників цього напряму зустрічаються коливання та відсутність загально визначених принципів. Сам М. Р. Кантакузін-Сперанський висловлюється на користь континентальної теорії.

Отже, проаналізувавши велику кількість доктринальних та нормативних джерел, М. Р. Кантакузін-Сперанський дійшов висновку, що «воєнною контрабандою є перевезення нейтральними підданими воюючим сторонам всього того, що безпосередньо збільшує бойові сили останніх»¹⁴. На його думку, термін «воєнна контрабанда» може застосовуватися до: 1) осіб, якщо вони належать до складу сухопутного або морського воєнного відомства однієї з воюючих сторін, знаходячись на дійсній службі або в тимчасовій відпустці та користуються всіма правами та перевагами воюючої сторони; 2) кораблів, якщо спосіб їхньої побудови допускає використання у воєнних цілях; 3) товарів, якщо вони без подальших змін можуть служити безпосередньо для воєнних цілей; 4) документів, якщо вони є офіційним листуванням між воюючими державами та їхніми службовцями¹⁵.

У своїй пробній лекції, прочитаній за дорученням факультету 16 лютого 1876 р. М. Р. Кантакузін-Сперанський торкнувся надзвичайно актуального питання про кодифікацію міжнародного права¹⁶. На його думку, питання про будь-яку кодифікацію права є складним як з теоретичної, так і з практичної точки зору. Він наводить приклад Англії, в якій, не дивлячись на високий рівень розвитку юриспруденції, відсутній цивільний кодекс. Ще більш складним завданням є кодифікація міжнародного права. «Якщо кодифікація законів, що регулюють відносини в межах однієї держави, є настільки складним завданням, то вельми зрозуміло, що питання про кодифікацію міжнародного права, тобто правил, що визначають відносини між зовсім незалежними політичними одиницями, які не підкоряються ніякій зовнішній, такій що стоїть над ними всіма, владі, викликає ще більше ускладнень»¹⁷, – справедливо наголошує він. Він розрізняє офіційну та доктринальну кодифікацію міжнародного права, хоча і не вживає такої термінології. Для пояснення своєї думки він використовує німецькі терміни «*Rechtsbuch*» (тобто звід права) та «*Gesetzbuch*» (тобто звід законів). Перший термін означає бажане право, а другий безпосередньо правові приписи, які отримали санкцію вищої влади. На думку М. Р. Кантакузіна-Сперанського, щодо міжнародного права мова може йти лише про кодифікацію у сенсі складання «*Rechtsbuch*», оскільки в міждержавних відносинах не існує такої вищої влади, яка могла б прийняти «*Gesetzbuch*». «Для міжнародного права ця верховна влада повинна бути замінена загальною згодою, визнанням обов'язковості якого-небудь «*Rechtsbuch*» всіма державами без виключення, – такої згоди до теперішнього часу не було і в цьому полягає головне, основне ускладнення при питанні про кодифікацію міжнародного права»¹⁸. Отже, з точки зору М. Р. Кантакузіна-Сперанського, перша проблема під час здійснення кодифікації міжнародного права полягає у складності надання кодексу міжнародного права обов'язкової юридичної сили. Також важливою перепоною на шляху кодифікації міжнародного права є недостатність засобів для відновлення порушеного права, що пояснюється відсутністю якої-небудь вищої влади над суверенними державами. Аналізуючи теоретичні проблеми, які постають під час кодифікації міжнародного права, М. Р. Кантакузін-Сперанський вказує на те, що однією з найважливіших умов, яким має відповідати будь-який кодекс, є повнота, а скласти загальний кодекс міжнародного права є значно більш складним завданням, ніж кодекс цивільного права. Наступну проблему він бачить у недоліках сучасної йому доктрини міжнародного права. «Зовсім нещодавно наша наука звільнилася від кайданів природного права та результати її правильного вивчення майже нікчемні у порівнянні з тими підготовчими роботами, які існували для цивільного права в Німеччині на початку нинішнього сторіччя»¹⁹, – підкреслює він. З цього зауваження неважко побачити, що М. Р. Кантакузін-Сперанський тяжіє до позитивістського напрямку в науці міжнародного права. Він слушно вказує на те, що недоліки зводу цивільних законів можуть бути легко виправлені тією законодавчою владою, яка його прийняла, а процес виправлення недоліків у гіпотетичному зводі міжнародного права може зайняти десятки років. Ще одну проблему він вбачає у відсутності у тогочасній доктрині міжнародного права чіткого і однозначного розуміння його основних принципів, без чого складання кодексу є неможливим. За відсутності таких принципів кодекс міжнародного права буде являти собою лише збірку безсистемних постанов і його практичне значення буде скоріше негативним, ніж позитивним.

У своїй праці М. Р. Кантакузін-Сперанський детально аналізує різноманітні проекти кодифікації міжнародного права, починаючи від проекту вічного миру Іржі Подєбрада 1464 р. та проекту Генріха IV та його першого міністра Сюллі 1595 р., і закінчуючи сучасним для нього проектом відомого американського юриста Д. Додлей Філда, який, на його думку, є «найбільш повним, найбільш чітким та, в той же час, найбільш науковим з усіх кодифікаційних проектів»²⁰. Загальний висновок, який робить вчений полягає в наступному: питання кодифікації міжнародного права далеко не розв'язане і навряд чи буде розв'язане у найближчому майбутньому, однак ті спроби, які робляться у цьому напрямі, свідчать про корисність такої ідеї. Наука міжнародного права повинна пройти ще досить значний шлях розвитку для того, щоб така кодифікація стала реальністю.

Таким чином можна зробити висновок, що, не дивлячись на той факт, що М. Р. Кантакузін-Сперанський займався науковою діяльністю в галузі міжнародного права лише кілька років, його наукова спадщина охоплює досить ґрунтовні праці, підготовлені на високому науковому рівні, які певною мірою вплинули на розвиток вітчизняної науки міжнародного права.

¹ Див., наприклад: Савчук К. О. Лохвицький Олександр Володимирович // Юридична енциклопедія. – Т. 3. – К., 2001. – С. 526; Денисов В. Н., Савчук К. О. Івановський Ігнатій Олександрович // Антологія української юридичної думки. Том 8: Міжнародне право / Упорядники: В. Н. Денисов, К. О. Савчук; відп. редактор В. Н. Денисов. – К., 2004. – С. 265–267; Савчук К. О. Івановський Ігнатій Олександрович // Юридична енциклопедія. – Т. 6. – К., 2004. – С. 618; Савчук К. О. Внесок Ігнатія Олександровича Івановського в розвиток науки міжнародного права // Науковий вісник Академії муніципального управління. Збірник наукових праць. Серія «Право». Вип. 1. – С. 290–297; Савчук К. О. Казанський Петро Євгенович // Юридична енциклопедія. – Т. 3. – К., 2001. – С. 13; Денисов В. Н., Савчук К. О. Казанський Петро Євгенович // Антологія української юридичної думки. Том 8: Міжнародне право / Упорядники: В. Н. Денисов, К. О. Савчук; відп. редактор В. Н. Денисов. – К., 2004. – С. 279–281; Савчук К. О. Концепція права міжнародного управління професора П. Є. Казанського та її значення для сучасної науки міжнародного права // Наукові читання, присвячені пам'яті В. М. Корецького: Збірник наукових праць. – К., 2011. – С. 75–79; Савчук К. О. Міжнародно-правові ідеї Петра Євгеновича Казанського та їх значення для сучасної науки міжнародного права // Часопис Київського університету права. – 2001. – № 4. – С. 339–343.

² Автор даної публікації підготував невеличку статтю-біографію М. Р. Кантакузіна-Сперанського у третьому томі «Юридичної Енциклопедії». Див.: Савчук К. О. Кантакузін-Сперанський Михайло Родіонович // Юридична енциклопедія. – Т. 3. – К., 2001. – С. 35.

³ Див.: *Маркевич А. И.* Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1890. – С. 543–544.

⁴ *Грабарь В. Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917). – М., 2005. – С. 435, 440.

⁵ *Денисов В. Н., Савчук К. О.* Наука міжнародного права в Україні. XIX – перша половина XX століття // Антологія української юридичної думки. Том 8: Міжнародне право / Упорядники: В. Н. Денисов, К. О. Савчук; відп. редактор В. Н. Денисов. – К., 2004. – С. 20; *Денисов В. Н., Савчук К. О.* Розвиток науки міжнародного права в Україні у XIX – першій половині XX сторіччя // Українській щорічник міжнародного права 2008. – К., 2010. – С. 278.

⁶ *Кантакузин-Сперанский М. Р.* Опыт определения понятия военной контрабанды. – Одесса, 1875. – 141 с.

⁷ Там само. – С. 4.

⁸ Там само. – С. 7.

⁹ Там само. – С. 15.

¹⁰ Там само. – С. 16.

¹¹ *Незабитовский В. А.* Рецензия на магистерское рассуждение Кн. М. Р. Кантакузина Гр. Сперанского «Опыт определения понятия военной контрабанды» (Одесса, 1875) // Наука міжнародного права в університеті Святого Володимира. В 2 т. Том 1: В. А. Незабитовський, М. К. Ренненкамф, Р. І Базінер / Упорядники О. В. Задорожній, В. А. Короткий. – К., 2004. – С. 104.

¹² *Кантакузин-Сперанский М. Р.* Опыт определения понятия военной контрабанды. – Одесса, 1875. – С. 43.

¹³ Слід зазначити, що таку точку зору критикував рецензент магістерської дисертації М. Р. Кантакузіна-Сперанського професор В. А. Незабитовський, який вважав, що так звана континентальна теорія з'явилася лише у XIX столітті. Критику В. А. Незабитовським концепції М. Р. Кантакузіна-Сперанського щодо теорій воєнної контрабанди див.: *Незабитовский В. А.* Рецензия на магистерское рассуждение Кн. М. Р. Кантакузина Гр. Сперанского «Опыт определения понятия военной контрабанды» (Одесса, 1875) // Наука міжнародного права в університеті Святого Володимира. В 2 т. Том 1: В. А. Незабитовський, М. К. Ренненкамф, Р. І Базінер / Упорядники О. В. Задорожній, В. А. Короткий. – К., 2004. – С. 106–111.

¹⁴ *Кантакузин-Сперанский М. Р.* Опыт определения понятия военной контрабанды. – Одесса, 1875. – С. 119.

¹⁵ Там само. – С. 119.

¹⁶ *Кантакузин-Сперанский М. Р.* Вопрос о кодификации международного права. – Одесса, 1876. – 23 с.

¹⁷ Там само. – С. 2.

¹⁸ Там само. – С. 2–3.

¹⁹ Там само. – С. 6.

²⁰ Там само. – С. 18.

Резюме

У статті досліджуються міжнародно-правові погляди вітчизняного юриста-міжнародника XIX століття Михайла Родіоновича Кантакузіна-Сперанського.

Ключові слова: історія науки міжнародного права, воєнна контрабанда, кодифікація міжнародного права, М. Р. Кантакузін-Сперанський.

Резюме

В этой статье исследуются международно-правовые взгляды отечественного юриста-международника XIX столетия Михаила Родионовича Кантакузина-Сперанского.

Ключевые слова: история науки международного права, военная контрабанда, кодификация международного права, М. Р. Кантакузин-Сперанский.

Summary

This article is devoted to analysis international-legal thoughts of domestic international lawyer of XIX century Mikhail Rodionovitch Kantakuzin-Speransky.

Key words: history of international-legal science, contraband of war, codification of international law, M. R. Kantakuzin-Speransky.

Отримано 20.06.2012

В. В. СЕМЕНЯКА

Василь Васильович Семеняка, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ПРИНЦИП НЕПРИВЛАСНЕННЯ МІСЯЦЯ ТА ІНШИХ НЕБЕСНИХ ТІЛ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

На даний час одним з найважливіших пріоритетних напрямів національних інтересів космічних держав світу визнається дослідження та використання Місяця. Космічні програми США з освоєння космічного простору EXPLORATION та європейська програма AURORA (Програма міжпланетних місій) передбачають у